

УДК 342.9

Олег Білоус,*здобувач кафедри адміністративного та господарського права
Запорізького національного університету*

ПОНЯТТЯ ОБ'ЄКТА ТЛУМАЧЕННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТА ПРАВОЗАСТОСОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Автор ставить під сумнів концепцію, за якою об'єктом тлумачення є норма права в звичайному розумінні, посилаючись на те, що норма права є результатом тлумачення. Вказується на внутрішні суперечності загальноприйнятого підходу до розуміння об'єкта тлумачення права та пропонуються шляхи їх вирішення шляхом переосмислення визначення об'єкта тлумачення. Особливо звертається увага на практичні наслідки зміни в підході до зазначеного питання, які знайшли свій прояв у судовій практиці Великої Палати Верховного Суду.

Ключові слова: об'єкт тлумачення, предмет тлумачення, норма права, правове положення, тлумачення норм права.

Неодмінною передумовою якісного правозастосування є належне тлумачення права, що підлягає застосуванню, що є можливим виключно за умови правильного розуміння об'єкта тлумачення. За змістом визначень, наведених на сторінках Академічного тлумачного словника української мови, слово «об'єкт» може мати декілька значень: 1) пізнавана дійсність, що існує поза свідомістю людини і незалежно від неї; 2) явище, предмет, особа, на які спрямована певна діяльність, увага; 3) предмет наукового і т. ін. дослідження, спеціальної зацікавленості, компетенції; 4) певна одиниця [1, с. 495]. Об'єктом тлумачення відповідно до традиційних доктринальних уявлень визнаються правові норми (норми права) [2, с. 182]. Водночас маємо підстави стверджувати, що цей підхід має деякі внутрішні суперечності. Так, згідно з уявленнями, що мають найбільш широке визнання серед представників наукового співтовариства, сутність норми права полягає в тому, що вона є правилом поведінки, особливістю якого є насамперед його загальнообов'язковість, формальна визначеність, запровадження (санкціонування) та забезпечення державою, що зумовлює його статус найбільш впливового соціального регулятора. Разом із тим правозастосовна практика та матеріали наукових досліджень свідчать про те, що правило поведінки, яке встановлює права та обов'язки учасників конкретних індивідуально визначених правовідносин та безпосередньо чинить регулятивний або правоохоронний ефект, виникає як підсумок тлумачення права. Отже, традиційний під-

хід до визначення об'єкта тлумачення права не є беззаперечним, що відображається, окрім іншого, у нижченаведених працях вітчизняних вчених.

Насамперед варто взяти до уваги теоретичні напрацювання О.В. Бачерікова, який, визначаючи в межах свого наукового дослідження поняття «виборчий спір», вказує на те, що виборчим є спір, який:

- виникає за ініціативи учасників виборчого процесу, яких наділено законом певною правоздатністю та дієздатністю;
- кожен з учасників виборчого спору по-різному усвідомлює обсяг виборчих прав та обов'язків одного з них;
- законодавство передбачає певний порядок вирішення спору у формі позовного провадження в адміністративному суді або заявної процедури в уповноваженій виборчій комісії;
- основним завданням вирішення виборчого спору про право є дотримання, захист чи відновлення прав, свобод і законних інтересів учасників виборчого процесу, інтересів держави чи територіальної громади [3, с. 7].

Фактично визначення того, що певний публічно-правовий спір є виборчим, зумовить застосування судом певних правових положень, які належать до «виборчого законодавства», та особливого порядку адміністративного судочинства у справах, пов'язаних із виборами. Саме зазначені положення виступатимуть об'єктом судового тлумачення.

Докладного розгляду потребує також дослідження М.В. Мазура, який, з'ясовуючи сутність джерел права, дійшов висновку, що

джерела права: а) завжди містять чинні правові принципи, норми чи інші нормативні правові приписи; б) як правило, мають наперед визначену державною або визнану нею офіційну форму (наприклад, форму певного правового акта); в) характеризуються єдністю формальних і змістовних ознак; г) характеризуються певним ступенем визначеності; ґ) є джерелом інформації про зміст чинного права; д) виступають самостійно чи в поєднанні з іншими джерелами права регуляторами суспільних відносин, створюючи юридичні підстави для реалізації права, у тому числі для вирішення конкретних юридичних справ у процесі правозастосування [4, с. 8].

Окремо слід виділити твердження вченого про те, що джерела права не є правом, а є джерелом інформації про зміст чинного права, тобто саме джерела права містять норми права. Отже, суб'єкт тлумачення, застосовуючи методи, способи та засоби тлумачення щодо змісту джерела права (формального тексту), встановлює відповідний правовий припис (норму права).

Також із міркувань М.В. Мазура випливає те, що однією із характеристик об'єкта тлумачення має бути певна ступінь визначеності, за відсутності якої тлумачення фактично є неможливим, а отже з об'єкта тлумачення не можна визначити правовий припис. Інакше кажучи, текстуальний зміст джерел права (незалежно від виду) може виступати об'єктом тлумачення, однак має бути наділений певним ступенем визначеності, відсутність якого позбавляє суб'єкт тлумачення можливості розглядати джерело права як об'єкт тлумачення. При цьому слід мати на увазі, що в такому разі норма права є не об'єктом тлумачення, а його результатом. Водночас зазначені вище твердження щодо норми права як об'єкта тлумачення засновані на розумінні в якості норми права її формального відображення (конкретного положення законодавства), а не її змісту.

У зв'язку з цим, визначаючи об'єкт тлумачення, надалі треба звернути увагу на різний підхід теоретиків права до того, чим саме є норма права – формально відображеною синтаксичною конструкцією чи конкретним правилом поведінки, яке підлягає застосуванню. При цьому формально відображена синтаксична конструкція є об'єктом тлумачення, а правило, яке підлягає застосуванню, – його результатом, як було зазначено вище.

Далі М.В. Мазур зазначає, що характерною особливістю актів Конституційного Суду України (далі – КС України) є

наявність правових позицій – прецедентних норм права, які містять правові приписи щодо правильного розуміння змісту конституційних і законодавчих норм, а також правові приписи та інші положення, сформульовані КС України на підставі тлумачення Конституції та законів України й покладені в основу вирішення того чи іншого питання в межах конституційного провадження [4].

Таким чином, у цьому разі акти КС України є джерелом права, а їх зміст – об'єктом тлумачення. При застосуванні до їх змісту певних правил тлумачення суб'єкт правозастосування має змогу встановити певні правила поведінки, які і забезпечують прикладне правове регулювання стосовно конкретного предмета тлумачення.

У світлі вищевикладеного видається доречним докладно розглянути науковий доробок С.В. Шевчука, присвячений загальнотеоретичним питанням нормативності судових рішень.

Так, вчений вказує на те, що судова практика конкретизує закони й тим самим доповнює законодавця, точніше, вона стає джерелом права у разі «бездіяльності» законодавця, коли у нормативно-правових актах містяться прогалини, їх текстуальне викладення є неоднозначним для розуміння, суперечливим та породжує проблеми під час правозастосування [5, с. 14].

Зазначене твердження слід вважати підтвердженням одразу двох висловлених вище припущень: 1) обов'язковою ознакою об'єкта тлумачення є певний ступінь його ясності, що робить принципово можливим встановити зміст правового припису, застосовуючи інструментарій тлумачення до цього об'єкта; 2) об'єктом тлумачення можуть виступати не тільки норми права, закріплені в законодавстві, але й інші джерела права.

Зазначений висновок дозволяє встановити з однозначністю, що об'єкт тлумачення є більш окремою якісною категорією, ніж «джерело права», «нормативно-правовий акт», «закон», «законодавство» тощо. Тобто об'єкт тлумачення не належить до «джерел права», «законодавства» як його понятійної загальної ознаки, а має принципіві, якісні відмінності, оскільки становить собою зміст зазначених вище джерел права.

Іншим вченим, який присвятив свою працю діяльності з тлумачення права, є Д.А. Мирошніченко, котрий, опрацьовуючи питання інтерпретації права і правового регулювання, вказав на таке:

1) необхідність інтерпретації норм права зумовлена такими причинами: норма

права має загальний характер, тоді як потребує застосування до конкретних життєвих обставин; юридичні норми містять багато спеціальних правових понять, оціночних категорій, понять із природних наук; тлумачення викликане недосконалістю і неадекватним використанням законодавчої техніки, відсутністю ясної, точної, зрозумілої мови нормативно-правового акта, у зв'язку з чим деякі формулювання є розмитими, а іноді й двозначними; тлумачення спричинене невідповідністю смислу, який законодавець вклав у норму права, і тим смислом, який випливає з її текстурального вираження;

2) після з'ясування ознак функцій інтерпретації зазначається, що основні функції тлумачення пов'язані із зовнішньою формою права, необхідністю через неї зрозуміти правові приписи, які в ній містяться, зрозуміти волю законодавця [6, с. 14-15].

Схиляємось до думки про те, що неспростовним є твердження вченого про те, що інтерпретаційна діяльність викликана недосконалістю об'єкта тлумачення. Тобто у зв'язку із тим, що об'єкт тлумачення є недосконалим і одночасно посередником, формою, через яку суб'єкт тлумачення сприймає право, саме недосконалість об'єкта тлумачення зумовлює необхідність у тлумаченні взагалі.

При цьому в такому разі можливе розширене розуміння об'єкта тлумачення як правової системи в цілому, оскільки, здійснюючи тлумачення в кожному конкретному випадку, суб'єкт тлумачення може у разі потреби звести спір до декількох релевантних вихідних засад, щодо яких відсутня єдність у розумінні на ідеологічному рівні.

Таким чином, недосконалість об'єкта тлумачення є однією з його обов'язкових ознак, яка і спричиняє необхідність в інтерпретаційній діяльності.

Крім того, наведений підхід опосередковано підтверджує тезу про те, що об'єктом тлумачення є форма вираження правового припису, а не сам припис, оскільки зміст припису сприймається лише опосередковано, через результат тлумачення певної форми його вираження. З цього випливає те, що внаслідок недосконалості об'єкта тлумачення та у зв'язку з тим, що правоінтерпретаційна діяльність взагалі існує, слід дійти висновку, що об'єктом тлумачення є не правовий припис, не норма права та/або система норм права, а саме форма, в якій така норма права виражена, або факт її відсутності, який тягне за собою зміну об'єкта тлумачення на правові положення з більш абстрактним, загальним змістом (включаючи принципи права).

У зв'язку з цим некоректно вести мову про тлумачення правових норм, а слід говорити про тлумачення їх форми, як було зазначено вище.

Завершуючи огляд наукових праць, підсумуємо: в науковому середовищі прямо зазначається, що об'єктом тлумачення виступає норма права, хоча значна кількість досліджень свідчить, що предметом тлумачення вважається, скоріше, зміст джерела права, а результатом є норма права, яка і підлягає правозастосуванню.

На нашу думку, треба погодитися з другим підходом, оскільки сутністю норми права є те, що вона є правилом поведінки, особливістю якого є насамперед його загальнообов'язковість, формальна визначеність, запровадження (санкціонування) та забезпечення державою, що зумовлює його статус найбільш впливового соціального регулятора. Разом із тим правозастосовна практика та матеріали наукових досліджень свідчать про те, що правило поведінки, яке встановлює права та обов'язки учасників конкретних індивідуально визначених правовідносин та безпосередньо чинить регулятивний або правоохоронний ефект, виникає як підсумок тлумачення права.

Яскравим підтвердженням вищевикладеного може слугувати правова позиція про доцільність направлення справи на новий розгляд, сформульована Великою Палатою Верховного Суду (далі – ВП ВС) під час розгляду справи № 2-16552/10. Особлива увага має бути приділена таким міркуванням ВП ВС: зважаючи на те, що з моменту розгляду справи у суді першої інстанції минув значний проміжок часу, а направлення справи на новий розгляд до суду апеляційної інстанції потягне за собою ще більш надмірну тривалість судового розгляду, керуючись принципом верховенства права та з метою реалізації положень ст. 46 Конституції України щодо недопущення обмеження конституційного права громадян, які потребують додаткових гарантій соціального захисту з боку держави на достатній життєвий рівень, права у цій справі підлягають захисту шляхом скасування судових рішень судів апеляційної та касаційної інстанцій із залишенням у силі рішення суду першої інстанції [7].

Осмысливши наведене, насамперед звернемо увагу на те, що положення статей 345, 356, 359, 361, 369 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) [8], якими керувався Верховний Суд у цій справі, не передбачають повноважень щодо скасування рішень касаційного та апеляційного судів і залишення в силі рішення суду першої інстанції. Більш того, КАС України

не вказує на те, яке саме рішення може прийняти ВС за результатами розгляду справи в порядку перегляду із виключних підстав. У зв'язку з цим слід звернути увагу на те, що в цьому разі суд, відповідно до його посилання, керувався принципом верховенства права, визначаючи власні повноваження. Так, звертаючись до ч. 1 ст. 8 Конституції України, за якою в Україні визнається і діє принцип верховенства права, та до принципів адміністративного судочинства, ВП ВС зауважила, що «верховенство права, будучи основоположним принципом адміністративного судочинства, визначає спрямованість судочинства на досягнення справедливості та надання ефективного захисту. Справедливим та ефективним повинен бути як судовий процес, так і результат судочинства» [7]. Видається очевидним те, що ані положення ст. 8 Конституції України, ані положення ст. 7 КАС України з абсолютною точністю не встановлюють повноважень суду щодо прийняття конкретного рішення, а лише вкрай абстрактно та опосередковано зачіпають це питання. Водночас саме із посиланням на них та на закріплений у них принцип верховенства права ВП ВС визначила себе уповноваженою ухвалити рішення, право на прийняття якого прямо не передбачено законом. Більш того прецедентна практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) з цього питання однозначно вказує на несумісність із конвенційними стандартами спроб національних судів самостійно наділяти себе компетенцією (Сокурєнко і Стригун проти України, заява № 29458/04 та 29465/04, п. 27-28) [9].

У світлі цілей даного дослідження зазначений приклад правозастосування становить значний інтерес, оскільки він може бути досліджений під кутом того, чи послався ВС на ст. 8 Конституції України як на норму права, чи, застосувавши до положень ст. 8 Конституції як текстувального джерела права певний спосіб тлумачення (системне та функціональне), суд фактично створив норму права, згідно з якою, переглянувши рішення з підстав встановлення міжнародною судовою установою порушення Україною її зобов'язань, ВС має право прийняти рішення про скасування судових рішень нижчих судових інстанцій і залишення в силі рішення суду, яким справа вирішена правильно. Іншими словами, в даному випадку суд керувався не нормою права, яка записана в ст. 8 Конституції, а нормою права, яка була знайдена в результаті застосування до ст. 8 Конституції системного та функціонального підходу.

Висновки

Взявши до уваги вищевикладене, вважаємо, що є підстави вважати, що об'єктом тлумачення є не норма права, а її текстуальне вираження у джерелах права, а сама норма права, яка є правилом поведінки, має вважатись результатом тлумачення, що цілком узгоджується з класичними постулатами правової доктрини країн прецедентного права.

Зазначене вище означає, що під час тлумачення права не встановлюється дійсний зміст правових положень (який є константою), а визначається норма права, яка буде застосована для врегулювання конкретних правовідносин. Іншими словами, правові положення (положення законодавства) не мають змісту поза тлумаченням і набувають конкретного змісту лише в процесі правозастосовчої діяльності, оскільки, передусім, те правило поведінки, що встановлює права та обов'язки учасників конкретних індивідуально визначених правовідносин та безпосередньо чинить регулятивний або правоохоронний ефект, виникає як підсумок тлумачення права.

Список використаних джерел:

1. Матузов Н.І., Малько А.В. Теорія держави і права : підручник. Москва: Юрист, 2004. 512 с.
2. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970-1980. URL: http://ukrlit.org/slovnnyk/slovnnyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh.
3. Бачеріков В.О. Адміністративне судочинство у справах, пов'язаних із виборчим процесом : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса. 2011. 21 с.
4. Мазур М.В. Акти судової влади як джерело конституційного права України : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків. 2009. 20 с.
5. Шевчук С.В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2008. 42 с.
6. Мірошніченко Д.В. Інтерпретація права і правове регулювання: юридичний дискурс : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01. Краснодар, 2012. 33 с.
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 1 лютого 2019 року у справі № 2-16552/10 про перерахунок пенсії. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79543758>.
8. Кодекс адміністративного судочинства : Закон України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. Дата оновлення: 4 листопада 2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2747-15>.
9. Сокурєнко і Стригун проти України : Рішення Європейського суду з прав людини за заявами № 29458/04 та 29465/04 від 20 липня 2006 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_115.

Автор ставит под сомнение концепцию, согласно которой объектом толкования являются нормы права в обычном их понимании, ссылаясь на то, что норма права является результатом толкования. Указывается на внутренние противоречия общепринятого подхода и предлагаются пути их решения путём изменения определения понятия «объект толкования». Отдельно обращается внимание на практические последствия пересмотра концептуального подхода в этом вопросе, которые отразились в том числе на судебной практике Большой Палаты Верховного Суда.

Ключевые слова: объект толкования, предмет толкования, норма права, правовое положение, толкование норм права.

The author disputes the generally acknowledged view, according to which the legal rule is the object of interpretation, maintaining, however, that the rule itself is the result and by no means is the object of such activity. The author also points out internal contradictions in that view and proposes a more sound approach. In addition to that, it is particularly indicated how the change of the understanding of the terms may have had practical influence on the judgements of the Grand Chamber of the Supreme Court.

Key words: object of interpretation of the law, subject of interpretation of the law, legal provision, interpretation of the law.

